

Fodor Pál
„Minden helynek meg kell legyen a maga farkasa”
Írnoki szerepek a klasszikus oszmán korban (14–17. század)
(2007.05.11.)

Az Oszmán Birodalom több szempontból is különleges helyet foglal el az iszlám államok sorában. Az egyik különlegesség a birodalom életkora. Miközben az iszlám történetében egymást követték az ún. *hurúdzsok*, vagyis különféle dinasztiák viharos betörései és eltűnései a politikai színtérről (aminek okairól és szabályszerűségeiről oly finom elemzéseket olvashatunk Ibn Haldunnál), az Oszmán-ház – attól függően, honnan számítjuk a kezdeteit – 600–650 éven át megőrizte hatalmát, és ez a hatalom szinte mindvégig példátlanul szilárdnak mutatkozott. Egy másik, a mai témánk szempontjából fontos – és az előzővel szorosan összefüggő – vonás, hogy az Oszmán Birodalom azon kevés állam egyike, amelyik a régi iszlám államigazgatási hagyományt – reformálgatva bár, de – egészen a huszadik századig megőrizte. Ez a hagyomány számos területen (mindenekelőtt a mentalitásban) a Török Köztársaságban is tovább élt (és él), jóllehet a köztársaság a birodalmi örökség teljes tagadásának jegyében született meg.

E bürokratikus tradíciók fő hordozói – kiváltképpen a birodalom utolsó kétszáz évében – az írkok voltak. Ez az a korszak, amelyről előadásomban nem fogok beszélni. Ma itt az előzményekről kívánok szólni, arról a korszakról, amelyet a kutatásban gyakran a klasszikus jelzővel illetnek (bár időhatárait illetően vannak véleménykülönbségek), amikor az írknokság még szerényebb helyet foglalt el a társadalomban, de amikor megalapozta későbbi kitüntetett szerepét. Legyen szabad itt rövid magyarázattal szolgálnom előadásom címére. Az igazság az, hogy illetén megválasztásában volt némi ravasz számítás. Szándékosan írtam „írknoki szerepek”-et és nem „az írknokok szerepé”-t. Az utóbbi formula ugyanis megkívánná, hogy teljes összefoglalását adjam az oszmán írknokság politikai, társadalmi és kulturális jelentőségének. A kutatás jelenlegi állásánál azonban ez egyszerűen nem lehetséges. Jóllehet a témáról rengeteget írtak már (az írknokok által kibocsátott dokumentumokról egyenesen könyvtárnyit), mindmáig nincs monografikus feldolgozása, és sok tekintetben (pl. az *insá*-irodalom) még a források feltárása és elemzése is kezdeténél tart. Így hát formulázásomhoz híven nem az összes, hanem csak néhány, általam fontosabbnak ítélt írknoki szerepről fogok beszélni.

Mielőtt azonban erre rátérnék, úgy hiszem, illik világossá tennem: mit értek írknokon, illetve szükséges röviden jellemeznem az oszmán írknokság szociológiai sajátosságait.

Írnoknak, összefoglaló néven *kátip*nak (pl. *küttab*) tekintem azokat az írni-olvasni tudó, speciális képzettséggel rendelkező oszmánokat, akik életvitel- és hivatásszerűen végeztek hivatalnoki munkát a központi kormányzatban és a párhuzamos tartományi hivatalokban, a szultáni palotában, valamint az állami méltóságok szolgálatában, s akiket bizonyos (alább részletezendő) csoporttudat fűzött össze. Az oszmán írnokság korai történetét – források híján – alig ismerjük. Eleinte nagyon kevesen lehettek, és nyilvánvalóan a fejlettebb keleti iszlám területekről „importálták” őket, hiszen az első fennmaradt okiratokat perzsa nyelven és perzsa kancelláriai hagyományok szerint írták. Az első időkben az írkokok zöme valószínűleg tábori életet élt, mivel a korai szultánok folyamatosan hadakoztak és személyesen vezették seregeiket, az állam központja (*kapu*, *der-i szaádet*, *darüsszááde* – „a boldogság küszöbe”) pedig mindig ott volt, ahol a szultán. A professzionális hivatalnoki kar kialakulását nagyban hátráltatta, hogy a birodalmat az első másfélszáz évben „nyeregből” kormányozták.

A 15. század második felére azonban a birodalom igazgatása alaposan megváltozott – részben a területi növekedésből fakadó új szükségletek (összeírások kiterjesztése, adórendszer egységesítése stb.), részben az iszlám tradíciók elsajátítása folytán. Az iszlám államszervezet (amin természetesen nem az inkább csak elvileg létező kalifátust, hanem a királyi/szultáni hatalom tényleges gyakorlatát értem) leegyszerűsítve három nagyobb egységből állt. Az első a központ és a tartományok közötti kapcsolatokat, a második a jövedelmek beszedését, a harmadik azok elosztását intézte. A konkrét munkát az egyes területek ellátására szervezett hivatalokban/ügyosztályokban, *díván*okban végezték. Az itt dolgozó írkokok (*ahl al-kalám*), akik között az uralkodói levelezést bonyolító és a legösszetettebb tudással (*ilm al-insá*) rendelkező írkokok álltak a legnagyobb becsben, egyes korszakokban (mint az Abbaszidák idején) teljesen kezükbe vették a kormányzást. A végrehajtó apparátus élén eleinte a vezír állt, akit azonban később több államban (pl. az egyiptomi mamelukoknál) háttérbe szorítottak a katonák.

Az oszmán államfejlődés sajátossága, hogy itt a sok ügyosztályon/hivatalon alapuló igazgatás helyett egyetlen díván jött létre: a szultáni vagy birodalmi tanács (*díván-i áli*, *díván-hümájún*), amelyben a kormányzat különféle ágazatainak vezetői foglaltak helyet a nagyvezírral az élen, aki a katonai és „civil” igazgatás fejének, a szultán abszolút helyettesének (*vekil-mutlak*) számított. A díván mellett külön szervezeti egységet alkotott az államkincstár (*hazine-i ámire*), bár annak vezetője, a főkincstartó (*bas defterdár*) a díván tagja volt. A birodalmi tanácsot és a kincstárat kiszolgáló/működtető

személyzethez tartoztak az írnokok, akiket a 16. század elején már több kategóriára osztottak. Az első csoportot „a birodalmi tanács írnokai” (*kátibán-i díván- hüümájún*) alkották, akik vagy a kancellár (*nisándzsi*), vagy a kincstartó alárendeltségében dolgoztak. Előbbiek – a *reiszülküüttább* irányításával – a fontosabb uralkodói rendeleteket, diplomáciai iratokat, szerződéseket, az utóbbiak pedig a pénzügyi vonatkozású parancsokat (*ahkám-i málije*) írták. Tőlük megkülönböztették, de mégis a dívánhoz számították a „birodalmi defterek tárházának (*defter-i hákání*) írnokai”-t, akik a defterbiztos (*defter-i hákání emini*) vezetésével az ún. szandzsákösszeírásokat és a javadalombirtokosok nyilvántartására szolgáló regisztrumokat, könyveket vezették. A díváni írnokok e három alcsoportjával szemben teljesen külön egységet alkottak a kincstár írnokai, akik számban messze felülmúlták a díván írnokait. A *kátip*nek nevezett írnokok mellett a 16. században növekvő számban találunk *ságirdnak* mondott tanulókat. A 17. századra azonban már az utóbbi is írnok jelentést vett fel, ezért a *kátib* szót egy-egy ügyosztály vagy funkciót állító írnokcsoport vezetőjére kezdték használni. Szomorú, de a központi irányításban dolgozó írnokok összlétszámát egyetlen időpontból sem ismerjük pontosan. Ennek fő oka az, hogy egyesek havi illetményt, mások javadalombirtokot kaptak fizetségül, s voltak, akik fizetség nélkül dolgoztak; ezeket más-más helyen tartották nyilván, és nincs olyan időpont, amelyből mindháromról maradtak volna ránk listák. Mégis, itt nem részletezhető megfontolásból úgy vélem, hogy a központi hivatalokban dolgozó írnokok száma a 17. század közepe előtt nem lehetett magasabb 300–350 főnél. Ha ehhez hozzávesszük minden lehetséges fővárosi és tartományi intézmény (palota, udvari zsoldos csapatok, főváros, alapítványok stb.) írnokait, akkor sem valószínű, hogy az oszmán írnokság összességében többet számlált volna 2–3000 embernél (a kormányzat azonban még ezt is soknak tartotta: a 16. század végén és a 17. sz. első felében többször rendelt el létszámzárlatot a díváni és a kincstári írnokoknál).

Önként adódik a kérdés: mekkora súlya lehetett egy ilyen létszámú csoportnak egy 15–20 milliós birodalomban? Volt-e önálló politikai szerepe, s egyáltalán: volt-e külön és erős csoporttudata? Elvi akadály – számaránytól függetlenül – sem egyiknek, sem másiknak nem volt. A hagyományos iszlám felfogás (ami nem más, mint Naszireddin Túszi 13. századi polihisztor tudós antik előzményekre támaszkodó rendszere) a társadalmat a négy alapelemhez hasonlított négy részre (osztályra) osztotta: „tollfogatókra”, „kardfogatókra”, „kereskedőkre” és „gazdálkodókra”, akik közül a széles értelemben felfogott tollfogatókat (az „értelmiséget”) illeti az első hely – Túszi szerint ők az

evilági és a túlvilági rend őrzői. Ibn Haldun (1332–1406) szintén nagy fontosságot tulajdonított a toll embereinek, s úgy tartotta, hogy a konszolidációs időszakokban az írkok veszik át a katonáktól a birodalmak irányítását. Vannak jelei annak, hogy az írkokaságot az oszmánok is nagy becsben tartották. Fennmaradt egy történet arról, hogy egy udvari rangvita során I. Szelim szultán (1512–1520) az írkokokat tette az első helyre, mivel ők „a szultánátus titkait szolgálják”. (Hezárfen, 86). Amikor Feridun bég, a díván kancellárja, 1575 elején elkészült az oszmán szultánok leveleiből összeállított hatalmas gyűjteményével, előszavában amellet érvelt, hogy az írkokokat elsőbbség illeti meg a katonákkal szemben: „Ahogy a szultánátus ügyei erős kard nélkül nem tarthatók fenn, azonképpen a kardforgatók dolgai kátibok nélkül nem nyernek elintézését”. Az öntudatosodás e nyilvánvaló jelei dacára nehezen tagadható, hogy az írkokaság még a 17. század közepén sem jutott el az önállóságnak és a „rendi” csoporttudatnak arra a fokára, amely Feridun bég és mások szerint méltó lett volna hozzá. Ez olvasható ki például abból is, hogy amikor Kátip Cselebi (1609–1657), az oszmán írkokok mintaképe, egyik írásában átvette Túszi fentebb említett modelljét, jellemző módon „tollforgatók” helyett egyszerűen „ulemá”-t írt. Az előadásom címében szereplő idézet (egy korabeli közmondás) szintén a 17. század közepéről származik, és a szerző, akitől vettem, ugyanerre a tényre akarja felhívni a figyelmet vele: arra, hogy az írkokaságot különálló, önálló szabályokkal rendelkező „mesterséggként” (*szanat*) kellene kezelni, de ez inkább csak kegyes óhaj, mint tény. Mi lehet az oka ennek?

A rövid válasz az, hogy az oszmán írkokaság csak lassan, fokozatosan tudott leszakadni egyfelől a kardforgatók, másrészt a vallástudósok és a vallástudományok „köldökzsinórjáról”. Az első vonatkozás megértéséhez elengedhetetlen, hogy pár mondatban összefoglaljam az oszmán politikai rendszer alapelemeit. Ennek középpontjában a mindenható uralkodó állott, aki a birodalom területét és lakóit a maga családi patrimoniumának tekintette, az államszervezetet pedig a saját, kiterjesztett családjának, udvartartásának. A társadalmat két nagy funkcionális rétegre osztották: „katonákra” (*aszkeri*) és „alattvalókra” (*rájákra*); az előbbieket, akik az államot működtették, adómentességet élveztek, míg az utóbbiak adóikkal eltartották az előbbieket. Az aszkeri irányító réteg elvben három nagy foglalkozási ágra tagolódott: a szó szoros értelmében vett „a kardforgatók”-ra (*ehl-i szejf*, akiknek nagy része rabszolga-származású, vagy másképpen: „hivatásos török” volt, legfelső rétege pedig a dinasztia rokona), „tollforgatók”-ra, vagyis bürokrátákra (*ehl-i kalem*) és a „tudomány emberei”-re, vagyis vallásjogászokra (*ehl-i ilm*:). A kard és a toll azonban sokáig erősen összefonódott (erre

utal az is, hogy a kettőt együttesen *ehl-i örfnek* vagy *ehl-i berátnak*: a „szokásjog emberei”-nek vagy az „uralkodó kinevezettjei”-nek is nevezték). Ugyanis a rabszolga-ifjakat nevelő palotaiskolák és az állam „nagyjainak” (*ekábir*) szerájt utánzó udvartartásai százával ontották az írni-olvasni tudó, viszonylag jól képzett katona/bürokratákat, akiket a mindent átható kliens-rendszer (*intiszáb*) révén a patrónusok könnyedén be tudtak juttatni írnoiki állásokba. Vagyis az a sajátosság, hogy az oszmán elithez, kivált annak csúcsához, a palota-„rendhez” való tartozás elsődleges kritériuma a rab származás, a képzettség és meghatározott műveltség megszerzése („az oszmán út” [*edeb-i oszmání*] ismerete) volt, eleve lehetetlenné tette a par excellence írnokok másutt megfigyelhető kulturális hegemoniájának kialakulását. Jól jellemzi a helyzetet, hogy a 15. század második felétől a 17. század végéig az írnokok legfőbb főnöke, a nagyvezír többnyire ugyancsak rabszolga státusú volt, de nem egy elsőrangú írno, tudós vagy éppen történetírno került ki közülük (mint például Lütfi pasa).

Másfelől hosszú időn át ugyanilyen képlékenyek maradtak az írnokság és az ulema közötti határok is, mindenekelőtt a vezető posztokon. A birodalmi tanács 15–16. századi kancellárjainak többsége eredetileg vallástudósnak készült, s csak pályája egy szakaszán igazolt át a „civil életbe” (főleg a magasabb fizetés reményében). A közfelfogás is azt tartotta, hogy vezető írno csak ulemából válhat, s a társadalmi normák súlyos megsértésének tekintették, ha nem ulema képzettségű hivatalnok kapott pl. kancellári kinevezést. Ugyanakkor az írnoiki szektorból is nyíltak utak a többi felé: a díváni írnokok vezetői visszamehettek ulemának (elég ritkán), vagy előléphettek szigorúan vett katonai (szandzsákbégi, beglerbégi, defterdári) beosztásokba is. (Itt kell megemlítenem, hogy az írnokok jelentős részének éppúgy részt kellett vennie a hadjáratokon, mint a kardforgatóknak; azoknak, akik éppen állást kerestek, a hadjáratok szolgálat jó kiugrási lehetőségeket nyújtott). Az írnoiki szféra tehát az elvi különállás dacára gyakorlatilag kevésbé vált önálló „testté”. Ebben szerepet játszott az is, hogy a központi hivatalokban viszonylag lassan haladt előre a feladat- és hatáskörök elválasztása, a belső előléptetési és képzési rend megszilárdulása, az igazgatás különféle területei közötti ingázás visszaszorulása, röviden: a szakszerűsödés, a tradicionálisból a bürokratikus rendszerbe való átmenet. E tekintetben rendkívül kártékony szerepet töltött be az említett kliens-rendszer, amely a korrupció melegágya lett, rontotta a hivatalok hatékonyságát és tekintélyét, és olykor hihetetlenül megkeserítette az írnokok mindennapi életét. Aligha véletlen, hogy egy 16. sz. eleji levélgyűjteményben a levélminták számottevő része

ajánlólevél (*sefakatnáme*), míg az egyik arra ad mintát, hogyan kell bemártani a főnököknél a vetélytársat, akiről tudjuk, hogy a mi állásunkra pályázik.

Mindennek ellenére a 16. század közepe után új tendenciák bontakoznak ki: írnodinasztiák tűnnek fel, amelyek két vagy több nemzedéken át szolgálnak, felgyorsul a szakosodás, mégpedig elsősorban a pénzügyigazgatásban, ahol elsőként jön létre a tanuló (*ságird*) – segéd (*halife*)– vezető írnok (*kátib*) fokozatokból álló hierarchikus rend. Mélyreható változást azonban csak az hoz, amikor a 17. század közepén felállítják (és a szultáni rezidenciától elválasztják) az önálló nagyvezíri hivatalt. Ez után válik lehetővé, hogy állandóbb és egyre kevésbé ulema származású hivatalnokai karral működő, ügyosztályokra bontott kormányzati struktúra alakuljon ki a differenciálatlan, kollegialitásra épülő régi díván helyett. Ez készíti elő az 1683–1699-es háborús vereségek után bekövetkező nagy fordulatot, amikor is a katonák helyett az írkok veszik át a birodalom kormányzását. Ennek egyik jele, hogy a 18. századtól mind többször helyeznek olyan embert a nagyvezíri székbe, aki előzőleg a nagyvezíri hivatal írkokainak főnöke (*reis*) volt. S végül, egy további század elteltével, a 18. század végétől az írkokból lett államférfiak lesznek azok, akik hozzáfognak a birodalom átalakításához, s elindítják az ún. *tanzimat*-reformokat.

Az oszmán írkok azonban minden „elnyomottságuk” dacára már a klasszikus korban meghatározó módon járultak hozzá az oszmán (dinasztikus/szunnita) kulturális identitás megformálásához.

1. Mindenekelőtt a magas színvonalú *episztolográfia* és az azzal szorosan összefüggő *művészi próza* (az *insá* tudományának) kifejlesztésében szereztek elévülhetetlen érdemeket, kifejezésre juttatva az oszmán kulturális értékeket és esztétikai eszményeket, és meghatározva az oszmán közéleti stílust. Ez lényegében kettős feladatot rótt rájuk: az iszlám tradíciók elsajátítását (ezt döntően perzsa közvetítéssel, perzsa nyelven ismerték meg) és oszmán nyelvre történő alkalmazását, illetve részben fordítva: az oszmán nyelv alkalmassá tételét a perzsa kancelláriai és művészi hagyomány befogadására. Az erre irányuló munkálatok a 15. században indultak el, s a 16. századra már komoly eredményeket hoztak: több mint fél tucat kézikönyvről van tudomásunk, s közülük az időben utolsók már kiforrott oszmán nyelvezetet és formákat mutatnak. Ezek és a későbbi ún. *insá*-gyűjtemények vagy *münseátok*, amelyek az írkok és irodalmi képzés nélkülözhetetlen segédeszközei is lettek (több százat ismerünk belőlük), nagyjából négy csoportba oszthatók: 1. amelyek a levél- és prózáírás, valamint a retorika szabályait ismertetik (*ilmü’l-insá*; 2. amelyek formulárékat és levélmintákat közölnek (*mebádiü’l-*

insá; – tartalmazhatják egy-egy kancellária vagy írnok összes kibocsátott iratát is); 3. amelyek az első kettőt vegyítik; 4. amelyek az oszmán állam történetének vagy egy korszakának alapvető iratait gyűjtik egybe (Feridun bég, Musztafa Áli, Szári Abdullah). Eleinte a közérdekű vagy hivatalos levelek álltak az érdeklődés középpontjában, de a 17. században, amikor a nagy újítások kora már lezárult, a magánjellegű, a mesteri rímes prózát versekkel elegyítő (*nazm u insáda kámil*) irodalmi levél-gyűjtemények lettek népszerűek, amelyben az írók megmutatták: birtokában vannak az igazi oszmántól elvárt írói képességeknek, s ezzel alkalmasak a legmagasabb hivatalokra is. Bár a 16. század legnagyobb tekintélyű *münseát*-ja egy díváni kancellár (Tádzsizáde Dzsáfer) tollából született, a 17. század első felének hat legtöbbre értékelt stilisztája (*münsi*) mind az ulemához tartozott (megerősítve a fentebb mondottakat az írkok lassú emancipációjáról). Számos írnok az *insá* magas szintű művelése mellett kitűnő költő is volt (a két Jazidzioglu, Nedzsáti, Tádzsizáde, Meszihi, Dzsélálzáde, Feridun, Musztafa Áli; többen, pl. Musztafa Áli, három nyelven verseltek), mert a vezető műfaj a költészet maradt. (Noha Okcsuzáde [+ 1630], aki úgy vélte, az igazi *münsi* 10 levelet tud megírni ugyanazon témáról anélkül, hogy egyetlen retorikai képet megismételne, az *insát* a költészet fölé helyezte. Itt jegyzem meg: a 16–17. században a költők zöme is ulema volt, a 18–19. században viszont minden jelentős költő az írkokok közül került ki.)

2. A másik terület, ahol az írkokok pótolhatatlan munkát végeztek, az államépítés és az állam fenntartása. Azt szokták mondani, hogy az írkokok voltak az oszmán dinasztikus/despotikus hatalom legöntudatosabb hordozói és ideológusai. Napi munkájukon kívül ezt háromféleképpen gyakorolták. Egyrészt azzal, hogy ők írták, gondozták és értelmezték az ún. *kánunnámékat*, a szultán „világi” hatalmának, vagyis az oszmán állam működésének kereteit meghatározó (Mavardi *tanzimat*-jainak megfelelő) „törvénykönyveket” (innen van, hogy a *nisándzsit*, a kancellárt sajátos kifejezéssel a „kánunok müftijé”-nek [*müfti-i kánun*] nevezték, utalva arra, hogy miként a szent vallástörvény értelmezői a *müftik*, úgy a *kánunok* legfőbb szakértője a kancellár). Másrészt azzal, hogy soraikból (mégpedig többségében nem az *insá*, hanem a pénzügyi szektorból!) kerültek ki a birodalom legjobb, legnagyobb hatású történetírói (Jazidzioglu Mehmed, Sükrullah, Turszun bég, Dzsélálzáde, Szelániki, Musztafa Áli, Haszán bégzáde, Pecsevi, Abdulkadir, Kátip Cselebi, Naima stb.), akik műveikkel bevették az oszmán közönség agyába a dinasztia önképét, azt, hogy a szultán az igazságosság és a szunnita iszlám őre és terjesztője, a társadalmi szervezet szíve, akinek

lététől a feltételen engedelmisséggel tartozó és a saját osztályukon belül maradni köteles tagok (az alattvalók) jóléte függ.¹ Egy kancellár még a hamisítástól sem riadt vissza annak érdekében, hogy igazolja: a dinasztia a szeldzsukok legitim örököse; azt a levelet, amelyben a kónjai szultán hivatalosan beiktatja az államalapító Oszmánt, Feridun bég maga fabrikálta. Olykor az írnok közvetlen kormányzati megbízásból végezte a dinasztia dicsőítését vagy tetteinek megmagyarázását: Musztafa Álit (+1600) például az 1578-1590-es perzsa háború elején arra „szerződtették”, hogy fennkölt stílusú levelekben tájékoztassa az udvart és a fővárost a sereg győzelmeiről, Naima (+1716) pedig azt a feladatot kapta a nagyvezírtől, hogy elfogadtassa az oszmán társadalommal a rettenetes, 1699-ben kötött karlócai békét. Egészében véve a krónikás írkok sokat tettek azért, hogy a társadalomban a török identitást a 17. századra nagyrészt felváltsa az oszmán dinasztikus (*rúmi*) önazonosság. Harmadrészt pedig – az ulemák mellett – jobbra ők írták azokat a királytűkröket, amelyekben igyekeztek rendszerezni az oszmán állam alapjául szolgáló kánunokat és normákat, majd a 16. századtól a rendszer működési zavaraira irányították a vezetők figyelmét, és tolmácsolták a társadalom elégedetlenségét. Mindebben az a meggyőződés vezette őket, hogy a híres arab írkok, Abdalmalik (+750) intelmeit követve kötelességük az uralkodó szemének, fülének, nyelvének és kezének lenniük.

3. A klasszikus korban elsősorban írkokhoz kötődik olyan új szellemi irányok keresése, amelyek túlmutatnak a vallástudományon és annak kapcsolt részein (mikor több írkokot is említhetünk, akik kiemelkedőt nyújtottak az oszmán vallásosság és kegyességi érzület kialakításában: Jazidzioglu Ahmed Bidzsán, Szári Abdullah, Feridun bég, Okcsuzade, Kátib Cselebi stb.). Turszun bég személyében egy 15. századi pénzügyi írkok volt az első, aki az oszmán rendszer leírásakor alkotó módon felhasználta Naszireddin Túszi híres etikai munkáját, az *Ahlák-i Naszirít*. Írkok (Kátib Cselebi, Naima) fedezték fel a 17. században Ibn Haldunt, és vették át, alkalmazták ciklikus történelemelméletét (egyesek, mint Musztafa Áli, az ő ismerete nélkül fogalmaztak meg hasonló gondolatokat már a 16. században). Írkok volt az egyik leghíresebb földrajztudós (Kátib Cselebi), s ugyancsak írkoki körökben támadt először érdeklődés az iszlámon kívüli (európai) világ története, tudománya és szellemi-technikai

¹Az, hogy a pénzügyesek jól tudtak írni, valójában nem meglepő. A 16–17. századi írkoktól ugyanis elvárták, hogy egyszerre legyenek jó stiliszták (*ehl-i kalem*) és a számok és a számadások szakértői (*száhib-i rakám*). Vö. İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, A.RSK Dosya 11, No. 29 (1609/10), No 43. (1611/12) stb.

újításai iránt (Terdzsüman Mahmud, Dzelálzáde, Pecsevi, Kátib Cselebi). Akadt közöttük asztronómus, s főleg ők művelték az ún. *adab*-irodalmat, amellyel az oszmán társadalom általános életvezetési, társas érintkezési stílusát és viselkedéskultúráját segítettek kialakítani (Musztafa Áli, Kátib Cselebi). S ebben, mint pl. Kátib Cselebinek az oszmán világban is sokat vitatott kávéval kapcsolatos álláspontjából látható, általában a hanafita iskola legtürelmesebb irányvonalát képviselték.

Azt is el kell mondani ugyanakkor, hogy a nagy stilsztáknak, történetíróknak és tudósoknak voltak olyan kollégáik, akik – fennmaradt kérelmeik tanúsítják – szinte alig tudtak írni, alig tudták megértetni, mit is akarnak. Voltak sokan, akik írni feladataikat azért nem tudták (olykor nem akarták) tisztességesen ellátni, mert az állásukért követelt főnöki ajándék és sáppéNZ előteremtése érdekében másod- és harmadik állást, többnyire adóbehajtói munkát kellett vállalniuk. 1590-91 táján a szultáni tanács írnokai, részben megélhetési nehézségek miatt, óriási méretű irathamisítási botrányba keveredtek, amiért többen a fejükkel fizettek. Az illetmény nélküli írnokok abból tengették életüket, amit a papírok megírásáért a kérelmezőktől kaptak. (Egyébként ezt a rendszert, ahelyett hogy megszüntették volna, a 17. század 2. negyedétől a pénzügyi írnokok között teljes körűvé tették.) Nem csoda, hogy egy korabeli leírás szerint a birodalmi tanács az 1640-es években kétségbeesetten alacsony színvonalon látta el feladatait. S az sem véletlen, hogy egy 16. század végi kiváló írnok a következő arab mondással jellemezte társait: „Aki ír, hazudik”.²

Mindennek fényében az írnokság fentebb felsorolt szellemi teljesítményeit még magasabbra kell értékelni, hiszen nyilvánvaló, hogy egy, az amúgy is kis létszámú szakmán belüli kisebbség hozta létre. Erre azonban csak úgy válhatott képessé, hogy a

²Egy 1530-as években keletkezett kérvényből bepillantást nyerünk egy írnok megpróbáltatásaiba. Az illető, aki állásért folyamodott, elmondja: irodája főnökétől korábban azt kérte, hogy ő gondozhassa a várkatonák deftereit. A főnök nem zárkózott el, de egy kis „semmiséget” kért cserébe. A „semmiség” 1000 arany volt, amit az írnok hitelből, anyja és nővére birtokainak zálogba adásával teremtett elő. A főnök segédje a közvetítésért további 30 000 akcsét (kb. 500 aranyak felelt meg) követelt magának – írnokunk ezt megint csak anyja révén felvett hitelből fizette ki. Pár nap múlva azonban a főnök meghalt, s a posztot más valaki kapta meg. A pénz odalett, de az írnok nemsokára ismét kérte az állást az új főnöktől. Az biztatta, de egyelőre nem tudta neki adni; ehelyett rábeszélte, hogy amíg intézkedni tud, vállaljon adóbehajtást a keleti tartományokban. A kérvényező így is tett, de útközben haramiák támadták meg, és minden vagyonát elrabolták. Ekkor ismét jelentkezett közvetítőnek a régi (meghalt) főnök embere, s hitelbe (10 000 akcséért) adott neki egy rabfiút, hogy azzal ajándékozza meg az új főnököt. Egy hét múlva a hitelező – arra hivatkozva, hogy késlekedett az átadásával – elrabolta tőle a fiút, de az árát továbbra is követelte tőle. Ezután hősünk egy rendkívül bonyolult (a vezetők megvesztegetésével megszerzett) adóberlői megbízatását meséli el, ahol társának hirtelen halála miatt 60 000 akcsés veszteség érte. Több éves küszködés után láthatólag azért kérelmezte újra az állást, mert tartalékai teljesen kimerültek.

fővárosi elit írnoiki kört egy külső, tartományi elit kör egészítette ki és támogatta törekvéseiben. Egyre több híradás kerül elő arra vonatkozóan, hogy hasonló tehetségű, műveltségű és érdeklődésű írnokok a tartományokban is megtalálhatók voltak. Annál is inkább, mert fővárosi írnokokat is helyeztek át tartományi szolgálatba és viszont (Musztafa Áli, az egyik legtündöklőbb tehetségű és legtermékenyebb oszmán írno, pályája nagy részét szintén tartományi szolgálatban töltötte el). Tudunk olyan alkormányzói díváni írnookról, aki birodalmi rangú költőnek számított, és egyik levele szerint költészeti antológiát és kalligráfiai kézkönyvet kölcsönzött ismerősének (Meszihi,+1519 után). A Budán 1587-ben elhunyt Ali cselebi több mint 100 kötetből álló könyvtárral rendelkezett. Egy Kemáli nevű írno ugyanebben az évben és ugyancsak Budán írta meg pénzügyigazgatásról szóló értekezését, s az ügymenet ésszerűsítésére vonatkozó javaslatait valószínűleg az egész birodalomban bevezették. Más írnokok naplókát hagytak ránk, amelyekből megtudható, hogy éppen olyan szenvedélyesen érdeklődtek az álomfejtés, a jóslatok, az átkok, a misztikusok és a költészet iránt, mint az isztambuli udvar tagjai – vagyis mentalitásuk semmiben sem különbözött az utóbbiakétól. Ezért kimondhatjuk, hogy a szerájiskolákban kiképzett tartományi kormányzók és azok udvarai, valamint a tartományi kádik mellett elsősorban ezek a vezető írno-értelmiségiek voltak azok, akik, bár kevesen voltak, közép és felső szinten mégis egységes kulturális arculatot adtak az oszmánok birodalmának.

IRODALOM

- Abou-El-Haj, Rifa‘at ‘Ali, *The Ottoman Nasihatname as a Discourse over Morality. Revue d’histoire maghrébine* 14 (1987) 15–30.
- Ahışhalı, Recep, *Osmanlı devlet teşkilatında reisülküttâblık (XVIII. yüzyıl)*. İstanbul: Tarih ve Tabiat Vakfı Tatav Yayınları, 2001. (Tarih Serisi, 3.)
- Babinger, Franz, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*. Leipzig: Otto Harrassowitz, 1927.
- Darling, Linda T., Ottoman Salary Registers as a Source for Economic and Social History. *Turkish Studies Association Bulletin* 14:1 (1990) 13–33.
- Darling, Linda T., A Treatise on Accounting Methods by a Sixteenth-Century Ottoman Finance Official. In: *IIIrd Congress on the Social and Economic History of Turkey. Princeton University 24–26 August 1983*. Proceedings edited by Heath W. Lowry and Ralph S. Hattox. İstanbul, Washington, Paris: The Isis Press, 1990, 123–126. (Varia Turcica, 15.)

- Darling, Linda T., *Revenue-Raising and Legitimacy. Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire 1560–1660*. Leiden, New York, Köln, 1996. (The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy, 6.)
- Howard, Douglas A., The Historical Development of the Ottoman Imperial Registry (Defter-i hakanî): Mid-Fifteenth to Mid-Seventeenth Centuries. *Archivum Ottomanicum* 11 (1986 [1988]) 213–230.
- Feridun Ahmed Beg, *Münşeatü's-selatin*. I–II. Istanbul, 1274/75 (1858)².
- Ferrard, Christopher, The Development of an Ottoman Rhetoric up to 1882. Part I: The *Medrese* Tradition. *Osmanlı Araştırmaları* 3 (1982) 165–188.
- Ferrard, Christopher, The Development of an Ottoman Rhetoric up to 1882. Part II: Contributions from Outside the *Medrese*. *Osmanlı Araştırmaları* 4 (1984) 19–34.
- Ferrard, Christopher, The *Belâgat-i 'O³mānīye* of Âîmed Cevdet Paşa and its Critics. *Osmanlı Araştırmaları* 7–8 (1988) 309–346.
- Findley, Carter V., *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire. The Sublime Porte, 1789–1922*. Princeton: Princeton University Press, 1980.
- Fleischer, Cornell H., Royal Authority, Dynastic Cyclism, and “Ibn Khaldûnism” in Sixteenth-Century Ottoman Letters. *Journal of Asian and African Studies* 18 (1983) 198–220.
- Fleischer, Cornell H., *Bureaucrat and Intellectual in the Ottoman Empire. The Historian Mustafa Âli (1541-1600)*. Princeton, 1986.
- Fleischer, Cornell H., Preliminaries to the Study of the Ottoman Bureaucracy. *Journal of Turkish Studies* 10 (1986) 135–142.
- Fleischer, Cornell H., From Şehzade Korkud to Mustafa Âli: Cultural Origins of the Ottoman *Nasihatname*. In: *IIIrd Congress on the Social and Economic History of Turkey. Princeton University 24–26 August 1983*. Proceedings edited by Heath W. Lowry and Ralph S. Hattox. Istanbul, Washington, Paris: The Isis Press, 1990, 67–77. (Varia Turcica, 15.)
- Fleischer, Cornell H., The Lawgiver as Messiah: The Making of the Imperial Image in the Reign of Süleymân. In: *Soliman le Magnifique et son temps. Actes de Colloque de Paris. Galeries Nationales de Grand Palais 7–10 mars 1990*. Publiés par Gilles Veinstein. Paris, 1992, 159–177.
- Fleischer, Cornell H., Between the Lines: Realities of Scribal Life in the Sixteenth Century. In: *Studies in Ottoman History in Honour of Prefessor V. L. Ménage*. Ed. by Colin Heywood and Colin Imber. Istanbul: The Isis Press, 1994, 45–61.
- Fleischer, Cornell H., Secretaries' Dreams: Augury and Angst in Ottoman Scribal Service. In: *Armağan. Festschrift für Andreas Tietze*. Hrsg. von Ingeborg Baldauf und Suraiya Faroqhi unter Mitwirkung von Rudolf Veselý. Praha: Enigma Corporation, 1994, 77–88.
- Fodor Pál, State and Society, Crisis and Reform, in the 15th–17th Century Ottoman Mirror for Princes. In: *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 40:2–3 (1986) 217–240.

- Fındıkoğlu, Z. Fahri, Türkiye’de İbn Haldunizm. In: *60. doğum yılı münasebetiyle Fuad Köprülü armağanı. Mélanges Fuad Köprülü*. İstanbul, 1953, 153–163.
- Göyünç, Nejat, Tarih başlıklı muhasebe defterleri. *Osmanlı Araştırmaları* 10 (1990) 1–37.
- Hagen, Gottfried, *Ein osmanischer Geograph bei der Arbeit. Entstehung und Gedankenwelt von Kâtib Celebis Ğihannümâ*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 2003. (Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur der Türkenvölker, 4.)
- Ibn Khaldún, *Bevezetés a történelembe (Al-Muqaddima)*. Arab eredetiböl fordította, bevezette és kommentálta Simon Róbert. Budapest: Osiris, 1995.
- İnalcık, Halil, *The Ottoman Empire. The Classical Age 1300–1600*. Translated by Norman Itzkowitz and Colin Imber. London: Weidenfeld and Nicolson, 1973.
- İnalcık, Halil, Tursun Beg, Historian of Mehmed the Conqueror’s Time. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 69 (1977) 55–71.
- İnalcık, Halil, Reis-ül-küttâb. In: *İslâm Ansiklopedisi*. 9. cilt. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi, 1988, 671–683.
- Itzkowitz, Norman, *Ottoman Empire and Islamic Traditions*. Chicago, London: The University of Chicago Press, 1972.
- Kafadar, Cemal, Les troubles monétaires de la fin du XVIe siècle et la prise de conscience ottomane de déclin. *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations* 1991/2, 381–400.
- Kafadar, Cemal, The Question of Ottoman Decline. *Harvard Middle Eastern and Islamic Review* 4:1–2 (1997–1998) 30–75.
- Kâtib Çelebi’den seçmeler*. Hazırlayan Orhan Şaik Gökyay. İstanbul: Devlet Kitapları, 1968.
- Kâtib Chelebi, *The Balance of Truth*. Translated with an Introduction and Notes by Geoffrey L. Lewis. London: George Allen and Unwin, 1957.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri – Afyoncu, Erhan – Ahıskalı, Recep, Kâtip. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Cilt 25. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2002, 49–55.
- Kütükoğlu, Bekir, Münşeat mecmualarının Osmanlı diplomatiği bakımından ehemmiyeti. In: *Tarih boyunca paleografya ve diplomatik semineri 30 Nisan – 2 Mayıs 1986. Bildiriler*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1988, 169–176.
- Matuz, Josef, Über die Epistolographie und İnşâ’-Literatur der Osmanen. In: *Deutscher Orientalistentag 1968*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1970, 574–594. (ZDMG Supplementa, I/2.)
- Matuz, Josef, *Das Kanzleiwesen Sultan Süleymāns des Prächtigen*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1974. (Freiburger Islamstudien, 5.)
- Ménage, V. L., An Ottoman Manual of Provincial Correspondence. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 68 (1976) 31–45.

- Ménage, V. L., The *Gül-i Ôad-berg* of Mesîlî. *Osmanlı Araştırmaları* 7–8 (1988) 13–32.
- Mengi, Mine, *Eski Türk edebiyatı tarihi. Edebiyat tarihi – Metinler*. Ankara: Akçağ, 1999⁵.
- Murphey, Rhoads, Ottoman Historical Writing in the Seventeenth Century: A Survey of the General Development of the Genre after the Reign of Sultan Ahmed I (1603–1617). *Archivum Ottomanicum* 13 (1993–1994) 277–311.
- Ôūsî, NaÔîr al-Dîn MuÎammad ibn MuÎammad, *The Nasirean Ethics*. Translated by G. M. Wickens. London: George Allen and Unwin, 1964.
- Repp, R. C., *The Müfti of Istanbul. A Study in the Development of the Ottoman Learned Hierarchy*. London: Ithaca Press, 1986.
- Riedlmayer, András, *Münşeat* and Other Copybooks of Correspondence as a Source for Political and Cultural History (kézirat).
- Röhrborn, Klaus, Die Emanzipation der Finanzbürokratie im Osmanischen Reich (Ende 16. Jahrhundert). *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 122 (1972) 118–139.
- Schmidt, Jan, *Pure Water for Thirsty Muslims. A Study of MuÔÔafa ‘Âlî of Gallipolis Künhü l-albâr*. Leiden: Het Oosters Instituut, 1991.
- Şeker, Mehmet, *Gelibolulu Mustafa ‘Âlî ve Mevâ‘idü’n-nefâis fi-Ëavâ‘idi’l-mecâlis*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997. (Türk Tarih Kurumu yayınları, III/16.)
- Sudár Balázs, *A Palatics-kódex török versgyűjteményei. Török költészet és zene a XVI. századi hódoltságban*. Budapest: Balassi, 2005. (Humanizmus és reformáció, 29.)
- Sudár Balázs, Egy budai török értelmiségi könyvtára a 16. században. *Történelmi Szemle* 47:3–4 (2005) 315–331.
- Shinder, Joel, Career Line Formation in the Ottoman Bureaucracy, 1648–1750: A New Perspective. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 16 (1973) 217–237.
- Tekin, Şinasi, *Menâhicü’l-inşâ. Yahya bin Mehmed el-Kâtib’in 15. yy’dan kalma en eski Osmanlıca İnşâ Elkitabı*. Roxbury, Mass.: Community Art Workshop, 1971. (Doğu dilleri ve edebiyatlarının kaynakları, 2; Türkçe kaynaklar, II.)
- Tietze, Andreas, MuÔÔafa ‘Âlî of Gallipoli’s Prose Style. *Archivum Ottomanicum* 5 (1973) 297–319.
- Thomas, Lewis V., *A Study of Naima*. Ed. by Norman Itzkowitz. New York: New York University Press, 1972.
- Woodhead, Christine, Ottoman İnşa and the Art of Letter-Writing. Influences upon the Career of the Nişancı and Prose Stylist Okçuzade (d. 1630). *Osmanlı Araştırmaları* 7–8 (1988) 143–159.
- Yılmaz, M. Şakir, Crime and Punishment in the Imperial Historiography of Süleyman the Magnificent: An Evaluation of Nişancı Celâlzâde’s View. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* (sajtó alatt).

Yücel, Yaşar, *Osmanlı devlet teşkilâtına dair kaynaklar. Kitâb-i müstetâb. Kitabu mesâlihi'l müslimîn ve menâfi'i'l-mü'minîn. Hırzü'l-mülûk*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988. (Türk Tarih Kurumu yayınları, III/13.)